

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94 (477) «17»

О.І. Криворучко

**ПАВЛО ПОЛУБОТОК І ДАНИЛО АПОСТОЛ У БОРОТЬБІ
ЗА ГЕТЬМАНСЬКУ БУЛАВУ**

У статті досліджується боротьба за гетьманську владу між окремими старшинськими угрупованнями на тлі посилення інкорпораційної політики російського уряду щодо Гетьманщини в першій третині XVIII ст.

Ключові слова: Полуботок, Апостол, Мазепа, Скоропадський, Петро I, Малоросійська колегія, Українська козацька держава, гетьманство.

Серед представників нової української еліти, які домагалися гетьманської булави, вбачаючи в ній дієвий засіб обстоювання залишків автономії Гетьманщини, знаковими є постаті Павла Полуботка та Данила Апостола. В історіографії є різні твердження щодо характеристики взаємин Павла Полуботка та Данила Апостола. Одні дослідники характеризують їх як соратників чи бодай однодумців [1, 2, 3, 4, 5]; інші – як ворогів або супротивників [6, 7]. Окремі історики, наголошуючи, що Павло Полуботок та Данило Апостол були конкурентами на гетьманську посаду, вказують, що полковники спільно діяли проти московського тиску на Гетьманщину [8]. Загалом у цьому питанні - захисті автономії Гетьманщини, їхні погляди співпадали, та йшли вони до цієї цілі різними шляхами.

Після усунення від влади Івана Самойловича вже влітку 1687 р. його прибічники, гуртуючись навколо сина опального гетьмана Михайла, розпочали дії проти Івана Мазепа. Серед змовників були Леонтій і Павло Полуботки (в 1680 р. Павло Полуботок одружився на небозі Івана Скоропадського Єфимії, що певною мірою сприяло призначенню його батька Леонтія у 1682 р. полковником Переяславського полку). Історикам відомі документальні свідчення про те, що вже наприкінці 1687 р. переяславський полковник Леонтій Полуботок «в деякі з ханом кримським вступав поради», маючи на меті повалити чинного гетьмана [5, с. 11].

До-речі, антигетьманівську позицію на той час займав і миргородський полковник Данило Апостол, який писав «до запорожців без відома його Гетьманського противні на збурення народу малоросійського листи» [8, с. 22].

Іван Мазепа вжив швидких і дієвих заходів щоб подолати старшинську опозицію. Змовників було усунуто від влади, частину з них заарештували, інших вислали за межі Гетьманщини (зокрема до Москви інтернували Михайла Самойловича, якого там не переслідували, а навіть залишили йому чин царського стольника). Зазнав репресій і переяславський полковник Леонтій Полуботок, якого не лише позбавили полковницького пернача, а й згодом вислали до Росії. Втратив уряд і миргородський полковник Данило Апостол.

Напередодні війни з Кримом Іван Мазепа виявив бажання «полюбовно» залагодити протиріччя з опозиційною старшиною – частині з них повернуто попередні уряди. Серед прощених були Данило Апостол, якому повернули полковництво у Миргороді, та Леонтій Полуботок, якого у липні 1689 р. гетьман Мазепа, від'їжджаючи до Москви, «постановив совершеним полковником» [5, с. 17].

В черговий раз життєві стежки Павла Полуботка та Данила Апостола перетнулися в 1691 р. у зв'язку з т. зв. «справою ченця Соломона». Соломон сфальсифікував листи Івана Мазепа до польського короля Яна III Собеського і великого коронного гетьмана Станіслава Яблоновського [9, с. 279-280]. Зміст цих листів був антиросійський. Ця провокація переслідувала мету позбавити Мазепу гетьманства. За Соломоном стояла ворожа до Мазепа партія, яку очолював Михайло Самойлович. Соломона у «підміні» було викрито. В ході слідства виявили причетність до «справи» Леонтія та Павла Полуботків, яких за наказом Мазепа було ув'язнено.

М. Костомаров у праці «Павло Полуботок» наводить дані, що Павло Полуботок намагався попередити Івана Мазепу про змову проти нього через Данила Апостола [1, с. 405]. У Б. Крупницького зустрічаємо протилежне твердження – вже 1692 р. Данило Апостол «обвинувачує Павла Полуботка перед гетьманом як людину, що має злі замисли на життя

Мазепи» [8, с. 23]. Невідомо, в якій інтерпретації Данилом Апостолом було передане гетьману попередження Полуботка, – однак на той час гетьман не змінив свого недоброчинного ставлення до Полуботків. У своєму листі до московських царів Іван Мазепа закидає Павлу Полуботку, що, «перебуваючи в Москві, не застеріг нас, володаря свого, як йому належало, тільки помічником Мишкові (Самойловичу. – О. К.) став, шукали голови нашої і зла всій старшині, і незадоволення народу»; а Леонтія Полуботка звинувачує в тому, що він «у Переяславі на полковництві перебуваючи, промишляв про гетьманство і бажав нам, гетьману, і всім, при нас будучим погібелі» [5, с. 18]. Як наслідок, у Полуботків були відібрані всі маєтності, на місце Леонтія Полуботка призначили переяславським полковником Івана Мировича (згодом Леонтій Полуботок випущений із в'язниці повернувся до Чернігова, а у 1695, помер).

Щодо Павла Полуботка, то після звільнення з під варті він ще тривалий час перебував у немилості Мазепи, час від часу виконуючи незначні доручення гетьмана. Тому певною загадкою для дослідників став стрімкий злет Павла Полуботка у 1705 році, коли за згоди Івана Мазепи він після смерті Юхима Лизогуба обійняв уряд чернігівського полковника.

Відомий сучасний дослідник життєвого шляху Павла Полуботка Віктор Горобець так коментує цю подію: «Стрімкість службового злету Павла Полуботка є чи не унікальною для державної традиції Гетьманату! І дослідникам лише залишається гадати, що стало причиною зміни ставлення І. Мазепи до сина свого колишнього противника. Тим паче, що полковий уряд у Чернігові на той час став такою собі вотчиною надзвичайно впливового у Гетьманаті козацько-старшинського роду Лизогубів» [5, с. 19].

Під рішеннями Глухівської ради (1708 р.) підписи Павла Полуботка та Данила Апостола стоять майже поряд. Та на відміну від Полуботка Апостол на той час ще перебував при Мазепі і до списку учасників ради був включений пізніше московськими канцеляристами (як, до речі, і чимало інших старшин) для того, щоб надати раді велелюднішого характеру [10, с. 64]. В історичній літературі є різні твердження щодо кількісного та персонального складу представників козацької старшини в рангу полковників, які були присутні на скликаній царем раді у Глухові; чотири (І. Скоропадський, чернігівський П. Полуботок, переяславський С. Томара (Тамара) та наказний полковник ніжинський Л. Жураківський) [10, с. 56]; три [4, с. 160]; два (стародубський Іван Скоропадський і чернігівський Павло Полуботок [5, с. 20]).

Справедливості ради слід зазначити, що, враховуючи таку нечисельність присутніх на Глухівській раді (1708 р.) козацьких старшин, твердження М. Костомарова, що «Полуботок був одним із перших, хто відгукнувся на заклик царя» [1, с. 405], втрачає підтекст засудження.

Через призму об'єкту нашого дослідження буде доречним навести думку Н. Полонської-Василенко (хоча, на жаль, історик не називає джерел, які спонукали її до такої думки. – О.К.): «Петро не довіряв Скоропадському, але не мав іншого кандидата на гетьмана. Спочатку він хотів був запропонувати Данила Апостола, полковника Миргородського, але той був з Мазепою в шведському таборі [3, с. 70]. Про особливу прихильність у той час Петра I до Данила Апостола пише і Б. Крупницький [8, с. 29]. До речі, у Б. Крупницького зустрічаємо і цікаве посилання на німецьку біографію 1728 р., складену, очевидно, на підставі відомостей, які виходили з близьких Апостолові кіл, про те, що Мазепа у той час вбачав у миргородському полковнику небезпечного претендента на гетьманську булаву [8, с. 23].

Під час ради сталася загальновідома подія, коли Івану Скоропадському було запропоновано гетьманську булаву. Він кілька разів відмовлявся (що власне було традиційно) і називав замість себе кандидатуру Павла Полуботка. Цар зупинив свій вибір на Скоропадському.

Відомий сучасний дослідник діяльності Івана Скоропадського Олександр Гуржій у своїй монографії про гетьмана наголошує: «...як за часів І. Самойловича, І. Скоропадського й за І. Мазепи переважно використовують як посланця до Московії, а не, скажімо, до Кримського ханства, Польщі тощо. Виникає запитання, це випадковість, бажання гетьманів мати «фахівця» з українсько-російської політики, а чи за цим стоять особисті уподобання І. Скоропадського?.. І чи не далось це взнаки у 1708 р., коли І. Скоропадський не підтримав Мазепу?.. [10, с. 36]. Дозволимо собі перефразувати вислів історика: «І чи не далось це взнаки у 1708 р., коли Петро I обирав претендента на гетьманську булаву?».

О. Гуржій у названій праці наводить твердження О. Лазаревського щодо розмови, яка ніби то відбулася у помешканні І. Скоропадського невдовзі по обранню його на гетьманство: один із старшин - сотник Забіла, зауважив, що справа Мазепи програна і він чоловік пропаший, на що Настя Скоропадська відповіла: «...Ми і гетьманству цьому не раді. Мазепа ще живий гетьман і ніхто не в силі взяти у нього булаву і гетьманства позбавити. А ми хоча і взяли гетьманство, так із примусу і це нам прощено буде» [10, с. 60]. Цей факт свідчить про те, що на час Глухівської ради навіть серед частини присутніх на ній старшин (до яких відносився і Скоропадський) була поширена думка, що Мазепа ще зуміє відновити свою владу, повернувши прихильність царя, чи спершись на підтримку Карла XII. За таких обставин протекцію Скоропадського Полуботку важко сприймати як прояв щирої прихильності - доцільніше буде віднести її до «данайських дарів».

Однак, справедливості ради, варто зазначити, що до наведеного свідчення О. Лазаревського слід відноситися з певним упередженням. Адже, як відзначав М. Грушевський: «...школа Лазаревського, слідяча гріхи української старшини супроти козацтва і народних мас...забувала зазначити сю другу сторону медалі (самопожертву старшини. - О.К.), й результатом була не раз односторонність. З сього боку характерне було становище самого Лазаревського супроти традиційного мученика старшини – Полуботка» [11, с. 575] (передовсім йдеться про працю О. Лазаревського «Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII ст.». - О.К.).

Якщо ж аналізувати подальші відносини Івана Скоропадського, Павла Полуботка та Данила Апостола крізь призму теми даного дослідження, то варто відзначити, що у виборі між чернігівським та миргородським полковниками гетьман надавав перевагу останньому. Зокрема, в січні 1722 р., їдучи до Петербурга, Іван Скоропадський пропонує уряду наказного гетьмана спочатку Данилу Апостола, а після його відмови – Павлу Полуботку (Б. Крупницький пояснює цю відмову Апостола ворожим ставленням полковника до гетьманші Насті Скоропадської [8, с. 30]). До речі, наведений факт певною мірою мав логічне продовження. Коли згодом помер Іван Скоропадський, частина старшин (Семен Савич, Павло Полуботок, Іван Чарниш та Яків Маркович) звернулася 6 липня 1722 р. до Петра I з проханням про дозвіл на обрання нового гетьмана (пропонуючи на цю посаду Полуботка). Апостол перебував у Низовому поході. Повернувшись на короткий час в Україну наприкінці 1722 р., Апостол в березні 1723 р. надіслав Петру I листа з пропозицією визначити нового гетьмана та проханням про «пожалування булавою» його як старшого полковника [8, с. 31].

Цікавий аналіз тогочасних позицій двох претендентів на гетьманську булаву знаходимо у працях видатного російського історика С. М. Соловйова. Характеризуючи Данила Апостола та Павла Полуботка, вчений наголошує, що якщо перший «розумів, де сила, і хотів отримати гетьманство за сприяння імператора», то другий «створив собі партію поміж знаті, інтереси якої, на шкоду нижчому народонаселенню, хотів підтримуватиза будь - яких умов» [6, с. 616] (поділяли оцінку діяльності П. Полуботка як захисника інтересів старшини, визискувача селянства займав О. Лазаревський, О. Єфименко та, частково, Я Шульгін [12, с. 224]).

Подібні твердження знаходимо і в роботах В. Липинського. Історик вказує, що в Гетьманщині в досліджуваний період «боролися дві течії. Течія поступова, як завжди більш на Україні популярна, що хотіла революцію побити революцією і Петровому «поступові» протиставити ще більш український «поступ». І течія непопулярна, консервативна, яка у найбільше твердім зберіганню місцевої традиції...бачила єдину – з погляду збереження нації і держави – дійсну протизагу петербурзькому...наповорі на Україну. Кандидатом першої течії був щирий і гарячий реформатор Полуботок; кандидатом другої, лояльний, розважливий, твердий консерватист – Іван Скоропадський» [7, с. 318]. Хоча твердження В. Липинського більшою мірою стосуються обставин обрання нового гетьмана після переходу Івана Мазепи на бік Карла XII, та воно слушне для характеристики всього завершального періоду в історії Гетьманщини. Попри те, що прізвища Данила Апостола В. Липинський не наводить, є всі підстави віднести його до прибічників т. зв. «консервативної течії».

Особливо чітко протистояння між Павлом Полуботком та Данилом Апостолом простежується на тлі україно-російських відносин 1723-1724 р. Після повернення з Низового походу Петра I Павло Полуботок активізував дії, спрямовані на відновлення колишніх прав Гетьманщини. Отримавши наприкінці квітня 1723р. указ Сенату, де містилася вимога, «...щоб полковнику Полуботку і старшинам Савичу і Чарнишу бути в Санкт-Петербурзі», Павло

Полуботок в травні намагається скликати в Глухові старшинську раду для складення українських вимог (жоден полковник не з'явився). На початку червня наказний гетьман робить чергову спробу зібрати підписи старшин під чолобитними царю, де містились прохання скасувати впроваджені Малоросійською колегією податки та дозволити обрання гетьмана (старшина знову не підтримала цих вимог). Із червня Полуботок із старшинами від'їздять до Петербургу.

Яку ж позицію у цій справі зайняв Данило Апостол? Не підтримавши заходів Павла Полуботка щодо організації чолобитних царю, Данило Апостол вже в середині червня просить Генеральну Військову Канцелярію надіслати йому копії договірних статей українських гетьманів з царями (копії були надані йому в кінці червня). А вже наприкінці серпня Данило Апостол виступає ініціатором підписання чолобитних цареві з тими ж вимогами, що висував Павло Полуботок (так звані Коломацькі чолобитні). На початку вересня ці чолобитні були завізовані представниками всіх полків Гетьманщини. Факт досить промовистий - відмовивши у підтримці Полуботку, старшини відгукуються на пропозицію Данило Апостола, при цьому роблять це за більш складних обставин: після знаменитого указу царя від 23 червня 1723 р., де Петро I заборонив «докучати проханнями про обрання гетьмана».

С. М. Соловйов акцентував увагу на тому, що новий імператорський указ відбивав кардинальні зміни у підходах російського монарха щодо процедури формування управлінських інституцій Гетьманщини. Вчений наголошував, що «цей указ визначальним, що государ оголошував про своє намагання знайти достойного чоловіка в гетьмани, відповідно, у всякому випадку гетьман буде призначений, а не обраний» [6, с. 616].

На нашу думку, великий російський історик у оцінці указу дещо «пом'якшує» позицію царя. Більш відвертим у своїх коментарях був один із найближчих урядовців Петра I. П. Толстой, який твердив, що «Его царское величество в том намерении гетьмана в Украине не учинил... дабы Малую Россию к рукам прибрать» [13, с. 95] (хоча буде справедливим зазначити, що ці слова Толстим були проголошені за інших обставин – коли 23 лютого 1726 р. на засіданні Верховної таємної ради в Петербурзі обговорювалося питання про доцільність відновлення гетьманства в Україні [8, с. 63]).

У кінці вересня, повернувшись до Глухова, Данило Апостол передає чолобитні ГВК, а 20 жовтня генеральний осавул Василь Жураківський направляє їх до Петербурга. Подача Коломацьких чолобитних межувала з викликом самому Петру, який саме так і розцінив цю акцію. Отримавши 10 листопада чолобитні, цар одразу ж віддав наказ про арешт та ув'язнення старшин на чолі з Полуботком (чи не розраховував на подібну реакцію царя Апостол, який добре знав запальну вдачу Петра I?). До речі, миргородському полковнику теж не вдалося уникнути гніву царя — в кінці грудня і його було викликано в Петербург та заарештовано.

18 грудня 1724 року Павло Полуботок помер у в'язниці, а в січні 1725 року помер імператор Петро I. Данило Апостол все ж таки став гетьманом у 1727 році, але сталося це за інших обставин...

Прикро, що у важкий і відповідальний для Гетьманщини час щирі її патріоти Павло Полуботок та Данило Апостол не змогли переступити через власні амбіції і об'єднати свої зусилля для захисту прав українського народу. Це було лише на руку царизму, який, розпалюючи ворожнечу поміж старшинами, вбиваючи клин між старшиною та простим людом, крок за кроком наближався до заповітної мети - перетворення Гетьманщини у звичайну провінцію Росії.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Костомаров Н.И. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1990. – 736.;
2. М.С. Грушевський Павло Полуботок // М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. – Т.3.: Серія «Суспільно-політичні твори (1907 – березень 1917)». - Львів, 2005. – 792 с.;
3. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т.-Т.2.- К.,1992.– 608 с.;
4. Дорошенко Д.І. Історія України в 2-х томах. Том II. – К.,1991. – 349 с.;
5. Горобець Віктор. Павло Полуботок. – К., 2009. – 64 с.;
6. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. М., 2006. – 1024 с.;
7. В'ячеслав Липинський Листи до братів-хліборобів. Про ідею і організацію українського монархізму— К.: Київ-Філадельфія, 1995.- 470 с.;
8. Крупницький Б.Д. Гетьман Данило Апостол і його доба. – К., 2004. – 288 с.;
9. Доба гетьмана Івана Мазепи в документах – К., 2008. – 1144 с.; 10. Олександр Гуржій. Іван Скоропадський. – К., 2004. – 312 с.;

11. М.С. Грушевський Пам'яті Олександра Лазаревського // М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. – Т.7.: Серія «Історичні студії та розвідки (1900-1906)». - Львів, 2005. – 776 с.;
12. М.С. Грушевський Нова розправа про українську шляхту (Задніпрянську) // М.С. Грушевський. Твори: у 50 т. – Т.14.: Серія «Рецензії та огляди (1888-1897)». - Львів, 2008. – 432 с.;
13. Леонід Мельник Наступ царату на державний суверенітет Гетьманщини (XVIII сторіччя) // Розбудова держави – 1998 - №1/2;

Криворучко О.И. ПАВЛО ПОЛУБОТОК И ДАНИЛО АПОСТОЛ В БОРЬБЕ ЗА ГЕТМАНСКУЮ БУЛАВУ.

В статье исследуется борьба за гетманскую власть между отдельными старшинскими группировками на фоне усиления инкорпоративной политики российского правительства относительно Гетманщины в первой трети XVIII в.

Ключевые слова: Полуботок, Апостол, Мазепа, Скоропадский, Петр I, Малороссийская коллегия, Украинское казачье государство, гетманство.

Kryvoruchko O.I. PAVLO POLUBOTOK AND DANYL APOSTOL IN THE STRUGGLE FOR HETMAN MACE.

In this article the struggle for hetman rule between separate senior force groups on the background of strengthening incorporational politics of Russian Government in regard to Hetmanship in the first third of the XVIII c. is being considered.

Key words: Polubotok, Apostol, Mazepa, Skoropadskiy, Peter I, Malorossia collegiums, Ukrainian Kazak State, hetmanship.

УДК 94:316.334.55 (477.41), «1800 /25»

А.І. Черепанов

СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯН КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ ХІХ СТ.

У статті розглядається соціально-правове становище селян Київської губернії у дореформений період.

Ключові слова: кріпосні селяни, державні селяни, законодавство, рента.

В умовах незалежної Української держави значне місце посідають питання правового становища її сільських жителів. Ретельне вивчення правового регулювання становища селян України в минулому допоможе розібратися у традиціях формування юридичних стосунків серед сільських жителів. Дослідження історії процесу формування правової держави в нашій країні дасть змогу більш досконало проводити соціальну політику як до всього населення України у цілому, так і до її сільських мешканців зокрема.

Питанням економічних, правових, соціальних вимірів станового суспільства Правобережної України першої половини ХІХ століття присвячена література як дореволюційних так і радянських і сучасних українських, російських, європейських науковців. Чільне місце у дореволюційних дослідженнях, присвячених проблемам селянства Правобережної України в цілому і Київської губернії, зокрема, посідають праці І. Фундукля, Л. Похилевича, І. Ігнатовича [18,8,9,4], в яких автори широко використовуючи правові та статистичні джерела, вдало відтворили ті зміни, що відбувалися у господарському та правовому становищі селян у досліджуваному регіоні. Твори доряданських історіографів мають велике значення для об'єктивного відтворення даних проблем, оскільки їх автори були сучасниками того періоду і у своїх працях неупереджено висвітлювали історичну дійсність.

При аналізі радянської історіографії привертає увагу своєю значимістю фундаментальна праця І. Гуржія, в якій міститься аналітичний матеріал щодо причин кризи феодалізму в сільському господарстві України. Автор застосував порівняльну характеристику становища державних і поміщицьких селян в українських губерніях, описав форми експлуатації селян та їх життєві умови [1], загалом автори радянської доби, опрацювавши значні обсяги джерел та досліджень попередників з історії селянства в ХІХ столітті, здійснили вагомий внесок у вивчення проблеми, хоча їх творам властивий класовий підхід.

Серед сучасних українських досліджень своєю значимістю відзначаються роботи О. Реєнта, Ю. Присяжнюка, В. Молчанова [11, 10, 7], в яких автори з принципово нових позицій